दधदपि धृतदोषं जातु वैदूर्य्यरत्नं
प्रतिशतफलरूपः पातमेध्यत्ववश्यम् ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ वैदूर्य्यपरीक्षा ॥
अन्यत् गरुड़पुराणवत् ॥

वैदेहः, पुं, वणिक्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (विदेहस्यापत्यमिति। विदेह+अण्।) निमिराजपुत्त्रः। अस्योत्पत्तिर्यथा। अपुत्त्रस्य तस्य भूभुजः शरीरमराजकभीरवस्ते मुनयः अरण्यां ममन्थुः। तत्र च कुमारो जज्ञे। जननाज्जनकसंज्ञां चासाववाप। अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहः। मथनान्मिथिरभूत्तस्योदावसुः पुत्त्रोऽभवत्। इति विष्णुपुराणे ४ अंशे निमिवंशकथनं नाम ५ अध्यायः ॥ तस्य विदेहनामकारणं निमिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (वर्णसङ्करजातिविशेषः। स तु वैश्यात् ब्राह्मण्यां जातः। यथा, मनुः। १०। ११।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥”)

वैदेहकः, पुं, (वैदेह एव। स्वार्थे कन्।) वणिक्। इत्यमरः ॥ शूद्रात् वैश्यासुतः। इति मेदिनी ॥ (वैश्याद्ब्राह्मण्यां जातो वर्णसङ्करविशेषः। यथा, मनुः। १०। १९।
“वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥”
अस्यान्तःपुररक्षणं कार्य्यम्। यथा, तत्रैव। १०। ४७।
“वैदेहाकानां स्त्रीकार्य्यं मागधानां वणिक्पथः ॥”)

वैदेहिकः, पुं, वणिक्। इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (वर्णसङ्करविशेषः। यथा, मनुः। १०। ३६।
“वैदेहिकादन्ध्रमेदौ वहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥”)

वैदेही, स्त्री, (विदेहेषु भवा विदेहस्यापत्यं स्त्री वा। विदेह+अण्। ङीप्।) रोचना। सीता। (यथा, रघुः। १२। २०।
“रामोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्त्तयन्।
चचार सानुजः शान्तो वृद्धेक्षाकुव्रतं युवा ॥”
यथा च।
“वैदेहि! याहि कलसोद्भवधर्म्मपत्नीं
तस्याः पुरः कथय पूर्व्वकथाः समस्ताः।
पृष्टापि मा वद पयोनिधिबन्धनं मे
सेयं पुनश्चुलुकिताम्बुनिधेः कलत्रम् ॥”
इत्युद्भटः ॥)
वणिक्स्त्री। पिप्पली। इति मेदिनी ॥ (वैदेहपत्नी। यथा, मनुः। १०। ३७।
“आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥”
विदेहदेशोत्पन्नमात्रे च। यथा, महाभारते। १। ९५। २३। “देवातिथिः खलु वैदेहीमुपयेमे मर्य्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिहो नाम ॥”)

वैद्यः, पुं, (विद्यां वेदेति। विद्या+“तदधीते तद्वेद।” ४। २। ५९। इति अण्।) पण्डितः। यथा। कात्यायनः।
“नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित्।
समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥”
वैद्येन विदुषा। इति दायतत्त्वम् ॥ वासकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ आयुर्व्वेदवेत्ता। स चाम्बष्ठजातिश्चिकित्सावृत्तिश्च। तत्पर्य्यायः। रोगहारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ चिकित्सकः ५। इत्यमरभरतौ ॥ स्रष्टा ६ विधिः ७ विद्वान् ८ आयुर्व्वेदी ९। इति राजनिर्घण्टः ॥ स चतुर्व्विधः। रोगहरः १ विषहरः २ शल्यहरः ३ कृत्याहरः ४। इति महाभारते राजधर्म्मः ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति।
वैद्यवीर्य्येण शूद्रायां बभूवुर्ब्बहवो जनाः ॥
ते च ग्रामगुणज्ञाश्च मन्त्रौषधिपरायणाः।
तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते व्यालग्राहिणो भुवि ॥
शौनक उवाच।
कथं ब्राह्मणपत्न्यान्तु सूर्य्यपुत्त्रोऽश्विनीसुतः।
अहो केन विपाकेन वीर्य्याधानं चकार सः ॥
सौतिरुवाच।
गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं कुरुनन्दन।
ददर्श कामुकीं कान्तः पुष्पोद्याने मनोहरे ॥
तया निवारितो यत्नात् बलेन बलवान् सुरः।
अतीव सुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः ॥
द्रुतं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोरमे।
सद्यो बभूव पुत्त्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः ॥
सपुत्त्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीड़िता तदा।
स्वामिनं कथयामास यस्माद्दैवादिसङ्कटम्।
विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्त्रं स्वकामिनीम्।
सरिद्बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥
पुत्त्रं चिकित्साशास्त्रञ्च पाठयामास यत्नतः।
नानाशिल्पञ्च शस्त्रञ्च स्वयं स रविनन्दनः ॥
विप्रश्च ज्योतिर्गणनात् वेदनाच्च निरन्तरम्।
वेदधर्म्मपरित्यक्तो बभूव गणको भुवि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥*॥
नरकभोगान्ते वैद्यजन्म यथा,—
“यः करोत्यपहारञ्च देवब्राह्मणयोर्धनम्।
पातयित्वा स्वपुरुषान् दश पूर्व्वान् दशापरान् ॥
स्वयं याति च धूमान्धं धूमध्वान्तसमन्वितम्।
धूमक्लिष्टो धूमभोगी वसेत्तत्र चतुर्युगम् ॥
ततो मूषिकजातिश्च शतजन्मनि भारते।
ततो नानाविधाः पक्षिजातयः कृमिजातयः ॥
ततो नानाविधा वृक्षजातयश्च ततो नरः।
भार्य्याहीनो वंशहीनः शवरो व्याधिसंयुतः ॥
ततो भवेत् स्वर्णकारः स सुवर्णवणिक् ततः।
ततो जवनसेवी च ब्राह्मणो गणकस्ततः।
विप्रो दैवज्ञोपजीवी वैद्यजीवी चिकित्सकः ॥”*
अपि च।
“लाक्षालोहादिव्यापारी रसादिविक्रयी च यः।
स याति नागवेष्टञ्च नागैर्व्वेष्टित एव च।
वसेत् स लोममानाब्दं तत्रैव नागदंशितः ॥
ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु।
गोपश्च कर्म्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २८ अध्यायः ॥*॥
राजवैद्यस्य लक्षणं यथा,—
“परं पारं गतो यः स्यादष्टाङ्गे तु चिकित्सिते।
अनाहार्य्यः स वैद्यः स्याद्धर्म्मात्मा च कुलोद्गतः।
प्राणावार्य्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजः।
राजन् राज्ञा सदा कार्य्यं यथा कार्य्यं पृथग्जनैः ॥”
इति मात्स्ये १८९ अध्यायः ॥*॥
सामान्यवैद्यलक्षणं यथा,—
“चिकित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते।
स च यादृक् समीचीनस्तादृशोऽपि निगद्यते ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती।
लघुहस्तः शुचिः शूरः स्वच्छोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी प्रियंवदः।
सत्यधर्म्मपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते ॥”
दृष्टकर्म्मा दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः। स्वयंकृती स्वयंचिकित्साकुशलः। लघुहस्तः सिद्धिमद्धस्तः ॥*॥ निषिद्धवैद्यो यथा,—
“कुचेलः कर्कशः स्तब्धो ग्रामीणः स्वयमागतः।
पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि ॥”
कर्कशः अप्रियवादी। स्तब्धः साभिमानः। ग्रामीणः व्यवहाराचतुरः ॥ * ॥
अथ वैद्यस्य कर्म्म आह।
“व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः।
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥”
अस्यायमर्थः। व्याधेः सम्यक् परिचयः। व्यथाशान्तिकरणं वैद्यस्य कर्म्म। न तु वैद्यः आयुषः प्रभुरित्यर्थः। अपरे त्वेवं व्याचक्षते। व्याधेस्तत्त्वपरिचयः। वेदनायाः शान्तिकरणञ्च। एतदेव वैद्यस्य वैद्यत्वं न किन्तु वैद्य आयुषः प्रभुरित्यर्थः ॥ * ॥
अथ वैद्यानयनदूतस्य लक्षणम्।
“यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते।
स च यादृक् समुचितस्तादृगत्र निगद्यते ॥
दूताः सुजातयोऽव्यङ्गाः पटवो निर्म्मलाम्बराः।
सुखिनोऽश्ववृषारूढ़ाः शुभ्रपुष्पफलैर्युताः ॥
सजातयः सुचेष्टाश्च स्वजीवदिशि सङ्गताः।
भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवः ॥”
सजातयः रोगिसमानजातयः।
“यस्यां प्राणमरुद्वाति सा नाड़ी जीवसंश्रिता ॥”*॥
अथ दूतयात्रायां शकुनविचारः।
“वैद्याह्वानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते।
न शुभं सौम्यशकुनप्रदीप्तन्तु सुखावहम् ॥”
प्रदीप्तमग्निः। दूतो रोगी च रिक्तहस्तो वैद्यं न पश्येत्। तथा च।
“रिक्तहस्तो न पश्येत्तु राजानं भिषजं गुरुम्।”
अथ आयुर्व्विदां प्रादुर्भावः। तत्रादौ ब्रह्मप्रादुर्भावः।
“विधाताथर्व्वसर्व्वस्वमायुर्व्वेदं प्रकाशयन्।
स्वनाम्ना संहितां चक्रे लक्षश्लोकमयीमृजुम् ॥
ततः प्रजापतिं दक्षं दक्षं सकलकर्म्मसु।
विधिर्धीनीरधिः साङ्गमायुर्व्वेदमुपादिशत् ॥”*॥